

РАЗМИСЛИ ЗА НАЦИОНАЛНОТО СВОЕОБРАЗИЕ И ЕВРОПЕЙСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Дмитрий С. Лихачов

Мнозина ще се съгласят с мен, че разговорът за старобългарската литература, подет от списание „Литературна мисъл“, беше интересен и важен. В него взеха участие изтъкнати български специалисти.

Като автор на статията, дала подтик за този разговор, се чувствавам особено удовлетворен. Дори някои опростявания на мои мисли, които бяха допуснати в полемиката, са твърде показателни. Тези опростявания и неточности показват направлението, откъдето изследователите очакват възражения, и онова, в което подозират опасности и на какво противопоставят своите собствени възгледи.

Преди всичко обаче ще отбележа онези дялове от моята статия, които не предизвикаха възражения и които, смятам, бяха посрещнати с мълчаливо съгласие от участниците в разговора за старобългарската литература. Не срещнаха възражения моите мисли, че литературата на всеки народ в една или друга епоха представлява известно системно единство. Подходът към литературата като към определена система от жанрове, видове, дялове, като към система на отношение към други страни на културата, към други изкуства и към действителността очевидно беше признат за възможен. Вниманието към такъв подход е вече привлечено и мисля, че това няма да бъде безполезно за нашата наука.

Не предизвика възражение и характеристиката, която дадох на старославянските литератури като литератури от средновековен тип. По-специално бе посочено, че средновековните литератури притежават младенческа мекота на формите, „подвижност“, „размити“, неясни граници между литературата и другите изкуства, между литературата и науката, между литературата и бита, между отделните видове литература (преводна и оригинална), между литературата и фолклора. Литературата и фолклорът съвместно задоволяват потребността от художествено слово и жанровете им представляват единна система, с което се обяснява и отсъствието на любовна лирика в литературата, на чисто забавните жанрове, застъпени в замяна на това във фолклора. Няма да изброявам и други положения в моята статия, които не срещнаха принципно несъгласие.

Възражения предизвикаха предимно онези страни от моята концепция, които имат отношение към характеристиката на националното своеобразие и историческото значение на старобългарската литература. С обясними предпазливост участниците в разговора за старобългарската литература се отнесоха към моята терминология, към определенията, които давам на взаимно-

отношенията на старославянските литератури помежду им и на взаимоотношенията им с византийската литература.

Ето защо ми се струва, че е нужно в дадената статия да се спра на проблемите за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература.

Разбира се, всички мои размисли са само бележки за по-нататъшни изследвания и уточнявания. Искане ми се най-напред да утвърдя един нов подход към тези теми, да се разглеждат и тези въпроси като известна цялост, да се види и в тях системно единство.

*

Своеобразието на старобългарската литература се състои преди всичко в това, че отразява в съдържанието си събитията, нуждите и интересите на българската действителност. Тя отразява освен това националното самосъзнание на българските писатели, тяхната загриженост за своята страна и народ. За тези неща правилно напомни в статията си Донка Петканова-Тотева, възразявайки на отделни становища в статията на К. Куюмджиев. За тази страна на националната самобитност на старобългарската литература пишат в статиите си К. Куев, Б. Ст. Ангелов, Ив. Дуйчев и др. Обаче националното своеобразие в никакъв случай не бива да се свежда само до националното самосъзнание и до откликването на отделни събития, факти, явления, нужди и интереси на българската действителност.

Под влияние на действителността се формират не само темите на литературата, но се създава нейният национален характер, своеобразното отразяване на действителността, начинът, по който се откликва на външните събития и типът система, която представлява литературата. Всички тези въпроси не могат да се обсъдят в една статия. Затова бих искал да се спра само на една черта на старобългарската литература, която ми се струва най-важна, най-забележителна и, ако мога да се изразя така, най-действена, прогресивна и значителна за цялото славянство.

*

Тази черта на старобългарската литература се състои в това, че тя от самото си възникване отговаря не само на национални, но и на общочовешки нужди. Старобългарската литература не се ограничава в теми, свързани само с местния, български начин на живот, с местните политически вълнения на своята епоха, а още с първите си стъпки става литература, решаваща наред с чисто българските и основните въпроси на човешкия живот и мироглед и с това приобщава българския народ към общеевропейската култура. Старобългарската литература веднага става зряла литература, „възрастна“ литература, философски задълбочена и сложна, попила вековния опит на многонационалната византийска литература, в създаването на която на времето си са изиграли роля и славяните.

В това съчетание на български и общочовешки теми се състои националното своеобразие на старобългарската литература, своеобразие от огромно значение за всички славянски народи. Поразяваща особеност на старобългарските писатели е техният интерес към общочовешки проблеми. Българските писатели се обръщат не само към българските читатели, а към всички хора. И при това не ги напуска увереността, че пишат на език, разбираем за всички славяни. Българските колизии и проблеми се превръщат в старобългарската литература в проблеми и колизии със световноисторическо значение. България

за старобългарския автор е преди всичко част от големия и значителен свят. България и нейните интереси не засенчват целия останал свят, а напротив, те са част от него и го представляват. Оттук и поразяващата общочовешка значимост на темите в старобългарската литература, посветена на основните въпроси на мирогледа, на устройството на света, на разволя на световната история, на основните предписания и положения на християнството, на неговите догмати и закони, и разглеждаща българските нужди, потребности, събития в светлината на тези големи, общочовешки теми.

Старобългарските литературни паметници разказват за български културни дейци като за дейци на цялото славянство и за просвещението на славяните като за факт на разпространение на християнството в целия свят. Българското самосъзнание, необикновено интензивно за народ, току-що заел място на световната арена, не отделя България от целия останал свят, не изолира българския народ в неговите тяснонационални политически и културни интереси, а е преизпълнено с жива увереност в световното значение на България. България представлява най-важният етап в разпространението на християнството в целия свят. Ние сме така свикнали с тази удивителна черта на старобългарската литература, че престанаме да я забелязваме и да ѝ отдаваме някакво значение.

А тази черта е характерна не само за паметниците на писмеността, но и за цялата дейност на Кирил и Методий. Тя е отразена в Пространното житие на Кирил и в Пространното житие на Методий, в краткото житие на Кирил, в житията на Наум, в съчиненията на Климент Охридски, Константин Преславски — в неговото Учително евангелие, Азбучната молитва, Прогласа. Тази черта е характерна за съчинението на Черноризец Храбър за буквите. В службата, посветена на свети Кирил, се казва, че той „во вся языкѣ расѣвая словеса господнѣ“, че той „весь мирѣ проиде, благоразумиємъ мудре святымъ духомъ научися“. Авторът на службата се обръща към Кирил: „Кирилле, блажене, вся грады и страны проиде“, „всему миру ѣви ся учитель“. Кирил учи с български книги много народи и именно във връзка с това го наричат „богогласна трѣба“, „славию многоглаголивы“, „ластовица доброгогласна“. Дейността на Кирил се възприема в световен мащаб: „Яко зарѣ свѣтле воспѣ: и просвѣти вселеная и еретики отгона, взыскавъ на востоцѣ, и на западѣ, и на север, и на юзѣ. Проповѣдая всѣмъ странамъ и языкомъ всѣмъ глаголя. . .“ Същите заслуги пред целия свят се прославят в службата на Методий и в двете жития на Наум. Просвещението на целия свят се подчертава в службата, посветена на св. Климент Охридски. Климент със златозарните си уста е огласил цялата земя. За просвещението на целия свят се говори в Прогласа на Константин Преславски. Характерно е, че дори когато произведението е посветено на небългарски дейци и „светци“, и тогава се прославя просветителството в неговите световни мащаби. Така в Похвалното слово на архангелите Михаил и Гавраил от Климент Охридски също се говори за целия свят.

Но работата не е само в преките оценки, които старобългарските автори дават на дейността на известни дейци, а и в темите на техните произведения, в подбора на съчинения за превод на български език. Естественонаучните съчинения — например Шестоднева, Физиолога, Християнската топография на Козма Индикоплов обхващат цялата вселена, разглеждат широките проблеми на светоустройството. Историческите съчинения, хрониките не се ограничават с един исторически период, едно събитие, едно царуване, както това се среща в някои византийски исторически произведения (например в хрониките с придворен характер), а се стремят да покажат общото течение на световната история в нейното цялостно общочовешко значение. Интересът към мирозда-

нието като цяло и към свещената история в нейното световно значение характеризира старобългарския преводач и в апокрифните съчинения.

Този наднационален характер на старобългарската литература не означава, че тя има извъннационален, „космополитически“ уклон. Напротив, гордост за България и нейната световна роля пронизва българските съчинения и диктува подбора на произведения за превод. Българското национално самосъзнание е заето да търси място на българския, и по-широко, на славянските народи в световноисторическия процес, в делото за разпространението на християнството и спасението на целия човешки род.

*

Световните мащаби на темите в старобългарската литература намират удивително съответствие в монументалността на нейните форми и стил.

Старобългарските писатели не са склонни нито към идилия, нито към битоописателство, нито към дребнотемие. Те са писатели титани. Те се чувствуват почти като законодатели, откриватели на света и пророци, макар и много скромни в опитите си за самоизява. Те живеят сред вечните истини и в мащабите на много страни. И изпълняват своя общочовешки дълг като нещо, което от само себе си се разбира като нещо обикновено.

Представите на народите за началото на тяхната история много често са свързани с предания за герои, великани и необикновени подвизи. Хора се превръщат в планини и реки, побеждават в двубой чудовища, героят се сражава с цяла войска. Но в древна България това титаническо светоусещане излиза извън пределите на фолклора. Тук и в литературата чувството за значителността на света и на всичко извършващо се изпълва произведенията. Писателите са титани, които мислят за голямото, пишат за най-главното, за смисъла на живота, за устройството на света и за световната история. Чувството за величие не ги напуска и е основа на техния монументален стил. Прабългарите отбелязват събитията с надписи върху колони. Тези удивителни надписи са написани в стил, който като че ли е пригоден само за това — да бъде изсечен на камък: лаконичен, остър, тежък и студено-вечен като хода на историята. И колко е хубаво, че в наше време Ив. Дуйчев и П. Динеков въведоха тези великолепни надписи в историята на българската литература. Преди това българите заявявали за съществуването си с титанически изображения — подобни на щастливо запазения до наши дни Мадарски конник. Но и по-късно те запазват и засилват това чувство за значителността на историята.

Поразително е, че в принадлежащото на Климент Охридски Похвално слово на Кирил-Философ последният е представен като исполин, от чиято уста изтича слава към всички народи. Неговият богоречив език е като гръм. Неговите златозарни очи, неговите пречестни ръце, неговата утроба, неговите нозе, с които той като слънце е обходил целия свят, свидетелствуват за изключително чувство за величие и монументалност на света.

Но за монументалност на светоусещането свидетелствува и знаменитата картина (описание) на Симеоновия дворец в Шестоднева на Йоан Екзарх Български. В това отношение типично монументално като хералдически знак е изображението на самия княз, седящ на престола в обшита с бисери мантия, с извезана от злато огърлица, с гривни на ръцете, с меч на бедрото, заобиколен от боляри и слуги. Йоан следи впечатлението, което всичко това трябва да направи на бедняка и странника. Той иска да направи същото впечатление и на своя читател, да го запознае с изпълнения с великолепие, значителност, величие свят, достоен за преклонение и поклонение.

Чувството за величието на света не напуска българите нито в литературата, нито в изобразителното изкуство, нито в строителството.

Останките от дворците, крепостите и храмовете в Плиска и в Преслав — нима те не говорят на съвременния човек за същото чувство на величие, велико-лепие и за гордостта от своето съществуване, както и Йоан Екзарх на своя читател в Шестоднева? И нима не са устремени тези величествени руини към същите вечни истини и световни теми, към които са устремени и произведенията на старобългарската литература?

Самата природа, сред която се намират развалините на Плиска, говори за същото чувство на величие. Търсенето на монументалност диктува избора на мястото за първата българска столица. Огромното поле изисква монументални, тежки каменни блокове, прави линии на улиците и стените.

Втората столица на България — Преслав се намира сякаш в центъра на гигантска чаша, края на която образуват планините. Кръглата църква в Преслав е поставена така сякаш обединява около себе си околната местност. Тя е кръглият център, обграден от планини, кръгла сред кръгло. Тя е не само център на долината, но и център на плавно обикалящата я река. Преслав наред с това затваря планински проход. Той крепи и обединява страната на огромно пространство.

Третата столица на България — Търново — увенчава планината. Това е престолът (Царевец) и епископската катедра (Трапезица) в заобикалящия я свят, който е представен като дворец-храм. Пейзажът е превърнат в архитектурен ансамбъл, създаден от Пантократора.

Чувството за величие и монументалност на стила е една от най-важните черти на старобългарското изкуство и по-специално на литературата.

В старобългарската литература от първите векове на нейното съществуване има някаква „зрелост“, без която би било невъзможно онова чувство за величие и монументалност, към което тя се стреми, възпявайки вселената, човечеството и неговата трагична история.

Разбира се, чувството за величие и монументалност на стила намират израз не само в това, което изложих тук. Те се отразяват в образите, в епитетите и метафорите, в ритмичното построяване на прозата и в много други неща. И всичко това чака бъдещи изследвания и изследователи.

*

Способността на старобългарската литература да се отзовава не само на своите тяснонационални нужди, но и на общочовешките духовни интереси на своето време, да осъзнава световноисторическата роля на българския народ и на славяните, монументалността на темите и формите на литературата поразително съответствуват на онази пионерска роля, която е играла старобългарската литература сред славянските литератури. Старобългарската литература затова и успява да стане литература не само на българите, но и българска литература за всички славяни на юга и изтока на Европа, защото тя не е тясно прикована само към своята българска действителност. Израствайки от необикновено благоприятно сложилите се традиции и условия на своята национална действителност, тя се оказва способна да се издигне над нея в орлов полет. Българска по произход, тя е общославянска по своята широта и общоевропейска по възприетите традиции.

Необикновена е и ролята на българските просветители — Кирил-Константин и Методий.

Личността на Кирил-Константин и личността на Методий идеално отговарят не само на тяхната историческа мисия, но и на мисията на цялата старобългарска култура.

За своята общославянска и, нещо повече, общоевропейска дейност Кирил-Константин е добре подготвен, тъй като освен български и гръцки, знае латински, еврейски и арабски език. Изглежда, в началото на 50-те години той пътува с религиозна мисия в България, бил е в Сирия, пътувал е при хазарите, бил е в Крим — в Херсон. Той е не само български деец, той проповядва в Моравия и Панония.

Разпространяването на християнството от Кирил-Константин и Методий и техните ученици не е свързано с опити да се установи нечие политическо господство. Тяхната проповед е била апостолска. Тя е свързана с пътувания от страна в страна. Създаваният от тях литературен език, станал след това църковен и литературен език на южните и източните славяни, а също и на румъните, присъединява към своята българска основа отделни местни черти и латинизми.

Широтата и отвореният характер на старобългарската култура допринасят за възприемането ѝ в другите славянски страни. Старобългарската култура заляга в основата на културите на другите православни славянски и някои неславянски страни. И в това се състои нейното огромно общославянско и общоевропейско значение.

Ролята на старобългарското духовенство може да бъде сравнена с ролята на ирландските монаси не много преди това. Културното равнище на ирландската църква от края на IV до VIII в. е най-високото в Европа след Византия. Ирландските монаси стигат до Исландия и преминават на континента, установяват връзки дори с Египет, разнасяйки християнството, основавайки манастирски културни центрове. Те в значителна степен създават „каролингския ренесанс“. Но разликата между ирландските монаси и старобългарското духовенство се състои в това, че ирландците са съсредоточени ентусиасти на отричането от света. Старобългарското духовенство е много „по-светско“ и по-широко по дух.

Появата на литература с толкова високо равнище, каквато е старобългарската, изглежда почти чудо. Поразява бързото ѝ формиране и дълбочината на нейното общочовешко съдържание, сложността на изразяваните от нея идеи.

Чудото се обяснява не само с гениалността на Кирил и Методий, които успяват не само да създадат азбука и правопис, но въз основа на българския език да създадат и великолепен изтънчен литературен език, способен да изрази най-сложните отвлечени идеи. Чудото се обяснява преди всичко с това, че българският народ се оказва способен да възприеме всичко това. А способността към възприемане се култивира у българския народ благодарение на това, че България отдавна е била територия на велики култури и има за съседи най-просветените народи на тогавашна Европа.

Българската литература възприема многонационалните културни традиции на Византия, за които така подробно пише Ив. Дуйчев, подчертавайки ролята на славяните в изграждането на византийската култура. Наред с това почвата в България е напоена с културните сокове на антична Гърция и Рим, на тракийските племена, а също на отделни племена от Азия и Европа. В България се кръстосват пътищата на военните походи и широките пътища на преселението на народите. България е страна, която по силата само на своето географско и етнографско положение не може да има рязко обозначени и непреодолими национални граници.

Но да се върнем към литературния език на Кирил и Методий — език в значителна степен създаден от тях. Наистина българският език, на който са направени първите преводи от Кирил и Методий, не е просто битов, разговорен език на българите, а български език, преминал сложната културна обработка в ръцете на майстори — език, приспособен да изрази най-сложните философски и богословски идеи и понятия. Кирил и Методий, разбира се, трябва да се раз-

глеждат не само като просветители и създатели на писмеността, но и като големи учени и създатели на българския литературен език, който по-късно успява да стане литературен и църковен език на цялото южно и източно славянство почти за цяло хилядолетие.

Трудността и величието на Кирило-Методиевото дело можем да оценим истински само в нашата епоха, когато се създадоха и продължават да се създават писмеността и литературните езици на много народности от Азия и Африка, далечния север и крайния юг. И в наше време, при цялото развитие на съвременната филология, това дело не може да се осъществи по-добре, отколкото са го извършили на времето си Кирил и Методий. Те са били и си остават ненадминати.

А сега да се обърнем към литературата. Значението на старобългарската литература не се ограничава с това, което е прието да се нарича „влияние“. Това значение е много по-голямо, отколкото „влиянието“ върху литературите на другите славянски страни.

В хода на дискусиията по проблемите на старобългарската литература терминът „трансплантация“, който предложих за културните явления, предизвика възражение. Защищава се правотата на общоприетото понятие „влияние“. Но работата е там, че аз изобщо не предлагам да се премахне терминът „влияние“, а искам да спра вниманието върху онези явления на въздействие на една култура върху друга, които не могат да бъдат квалифицирани само като влияние, а свидетелствуват за пренасяне на културни явления. Това пренасяне в повечето случаи не е механично, а е свързано с продължаване на живота на пренесеното явление върху нова национална почва. Затова именно наричам такова пренасяне трансплантация.

Най-ярко явленията на трансплантацията се разкриват в културните отношения между България и стара Русия. Българската литература не просто е „позволяла“ на руската. Пред нас е нещо много по-важно и значително: пренасяне в Русия на литературни форми, жанрове, идеи, писмо, произведения и дори самите ръкописи с тези произведения. В най-обща форма всички тези факти се вменават в понятието влияние на една култура върху друга, но в по-конкретни случаи трябва да говорим не за влияние, а за пренасяне на отделни явления от българската култура. Но и това пренасяне не е обикновено. Когато става дума за такива предмети, като ръкописи, икони, произведения на приложното изкуство можем да се ограничим с понятието пренасяне. Но когато става дума за литературни произведения, терминът „пренасяне“ е недостатъчен. Живото, развиващо се явление, което не може да живее без хранещата го почва на действителността, не се пренася, а се пресажда, както се пресажда растение. Това явление е трансплантация. Трансплантацията има предвид не превеждането на книги от гръцки на български, а пренасяне на произведения примерно от България в Русия и в Сърбия — пренасяне, при което в новата страна се създават нови редакции на тези произведения, нови техни видове.

Нима можем да говорим само за влияние на произведенията на Йоан Екзарх Български в Русия, когато неговите произведения са били просто пренесени в Русия, тук се преписват, видоизменят се и се четат почти до XIX век? Естествено, Шестодневът на Йоан Български силно влияе върху отделни произведения на староруската литература и по-специално, както аз се помъчих да покажа това в една статия, върху забележителното Поучение на Владимир Мономах. Но има и нещо много по-значително — органическото навлизане на това българско произведение в руската литература, в нейния историко-литературен процес.

Християнизацията на Русия също не е просто „влияние“ върху Русия от страна на византийското и българското християнство (върху езичеството или

нещо друго), а е пренасяне, трансплантация на християнството от България и Византия на руска почва. Съвършено ясно е, че християнството в Русия възникнало не в резултат от влиянието на българското и византийското християнство върху руското езичество (независимо от това имало ли е частни случаи на това влияние или не), а в резултат на пренасяне, трансплантация на християнството от тези страни в Русия. Руското православие не е преобразувано староруско езичество, а пренесено у нас от Византия и България християнство. Това е безспорно.

Понятието трансплантация е много важно, тъй като чрез него може да се разбере онзи щедър дар, с който старобългарската култура дарява Русия.

Старобългарската литература не просто е повлияла на староруската — тя се е подарила на Русия. В Русия се трансплантират литературният език, формите и жанровете, идеите, дори характерът на старобългарската литература, а освен това, и то е много важно, отделни преводни и оригинални произведения. Този дар е бил жив, той е даден на Русия в живо състояние, в активно развитие. Извършва се трансплантация на огромно количество културни явления. Пресаждат се цели цветущи градини от младата жизнеспособна култура.

Характерът на старобългарската култура и по-специално на литературата е бил такъв, че този дар е могъл да се направи и е могъл да процъфти и да донесе богати плодове върху новата почва. Българската литература се издига над тежненията и вълненията на своята действителност. Тя има наднационален характер и в това главно се изразява нейното национално своеобразие. Тя отразява нуждите на европейската християнска култура, а не само свои местни, национални нужди. Величието на старобългарската литература е преди всичко в нейния наднационален характер, който едновременно представлява, както вече изтъкнах това, нейна най-значителна самобитна национална черта. Благодарение на това свое качество старобългарската литература е особено ценен дар и принос в другите южнославянски и източнославянски литератури, а отчасти и западнославянски и неславянски култури.

Какво се получава в резултат от този велик и щедър старобългарски дар? Става нещо забележително. Старобългарската литература, появила се един век по-рано от другите, ляга в основата на една обща за всички южни и източни славянски народи литература. Създават се своеобразна литература-посредница и език-посредник. „Посредник“ не между Византия и славянството, а между всички православни славянски народи. Славянските народи, най-напред на юг и на север, намират помежду си общ език и съвместно започват да се трудят, за да продължат и развият подарената им обща литература.

Наистина до самия XVIII в. у народите от православното славянство съществува обширна обща литература и общ литературно-църковен език. Езикът развива свои местни, национални модификации, но наред с това той през цялото време като че ли се обръща назад — към своите традиционни старобългарски форми и лексически състав. Благодарение на това „оглеждане назад“ и постоянния обмен на паметници, ръкописи славянските народи запазват високосъвършена система на общуване помежду си на много високо интелектуално равнище. Литературата-посредница включва в своя състав не десетки, а стотици общи за всички южни и източни славяни паметници.

Тук могат да се посочат общите за всички православни славяни богослужебни паметници, светоотечески книги, църковноканонически и др. Тук спадаат също чети-минеите (последните чети-минеи, широкоразпространени в Сърбия и България, са чети-минеите на Димитрий Ростовски), пролог, жи-

тия на славянски и гръцки светци, техните служби, паметници на църковното красноречие, произведения на философската проза — от типа на забележителната и досега неиздадена „Диоптра“, естественонаучни съчинения подобно на Шестоднева, Физиолога, Християнската топография на Козма Индикоплов, многобройните апокрифи и т. н.

Повечето от тези паметници са старобългарски по произход, но към тях непрекъснато се прибавят паметници и редакции на тези паметници, създадени в Русия, Сърбия, Молдавия и Влахия, в манастирите на Атон, Цариград и т. н. Ръкописите, включващи тези паметници, постоянно се пренасят от една страна в друга: подаряват се, продават се и се купуват, предвиждат се заедно с техните собственици и т. н. Преминават и книжовници: преписвачи, писатели. Средновековната интелигенция е много подвижна.

Терминът „литература-посредница“ и „култура-посредница“ също предизвиква възражения. Сметна се, че това понятие придава на старобългарската литература зависим, несамостоятелен характер и обеднява нейната роля сред другите славянски литератури. Но това не е така. Ако ролята на старобългарската литература се свежда само до това, че тя е посредница между византийската литература и другите славянски литератури, то тогава това посредничество действително би стеснило и намалило значението на старобългарската литература. Но посредничеството винаги е само една от страните на литературата. И колкото е по-голяма литературата, колкото е по-значителна, толкова повече основания има тя да стане посредница. Само големите световни литератури изпълняват великата роля на посредници. Съвременната руска литература често е посредница за всички съвременни литератури на Съветския съюз. Чрез руската литература писателите от националните републики на СССР се информират за постиженията на световната литература, а чуждите литератури често се запознават с литературите на народите на СССР чрез руските преводи на техните съчинения. Но най-важната роля на руската литература като посредница се състои в това, че тя спомага за по-дълбокото опознаване на литературите на отделните национални републики помежду им.

Същата велика роля на посредник притежават и литературите на английски, френски и немски език.

Старобългарската литература служи като посредник, чрез който всички други южнославянски и източнославянски литератури се запознават с литературните произведения на Византия. Не само собствените преводи на руски, сръбски език, но и преводите на старобългарски език от гръцки разпространяват произведения на византийската литература, която на свой ред често служи като посредница със своите преводи от арамейски, сирийски и т. н. Но преди всичко, като създава литература обща за всички страни на православно славянство, България спомага за общуването между славянските страни. Това би било невъзможно без общия за всички литературно-църковен език, в основата си български. Колкото и да възражаваме, привеждайки отделни факти на неразбиране от страна на преписвачите езика на другите славянски страни, не можем да отречем простия факт, че езикът на „високата“, църковната литература, старобългарски в своята основа, е бил разбран във всички страни на православно славянство. Ако не е бил разбран езикът на някоя източна или южнославянска страна, то е било само в случай, когато бил силно усложнен от местни черти, когато бил местен език, близък до разговорния, а не литературен, или когато значително отстъпвал от литературните форми и то сравнително късно.

Следователно терминът посредник или посредница в никакъв случай не може да принизи литературата, да я представи слаба, подражателна и незащитена от чужди влияния. Но работата не е в термина, а в същността на явление

нието, в особената „система“, която образуват старославянските литератури, на което беше обърнато малко внимание в статиите, критикуващи термина „посредник“.

Литературата-посредница и езикът-посредник са част от общата за всички южни и източни славяни култура-посредница.

Културното единство на южните и източните славяни! Значението на това единство не трябва да се пренебрегва, както и не бива да си затваряме очите пред съществуващите между тях различия. Но различията са частни, а единството — общо, единство в основното и главното. В това „главно“ единство ръководната роля принадлежи на България.

Разбира се, наред с единната, наднационална култура-посредница съществуват и литературни паметници от местно значение, паметници твърде важни за своята страна и изиграли значителна роля в историко-литературния процес. Тяхната роля не трябва нито да се забравя, нито да се принизява. Но същевременно не бива да се забравя и това, че паметниците на литературата-посредница имат не само национално значение, но служат и на много славянски народи.

Житията на славянските светци, минеите, пролозите, преводите на книги от Светото писание, ораторските произведения, естественонаучните, богослужебните произведения — всички тези паметници стават общи за всички южни и източни славяни, независимо от това къде са създадени. Тяхното значение е по-важно, отколкото произхода и първоначалното им предназначение.

И ето още едно нещо, за което трябва да поговорим! Ролята на България съвсем не се свежда само до ролята на „първоначален подтик“ в развитието на културата-посредница. Нейното творческо участие в развитието на културата-посредница е било винаги много активно, постоянно, а понякога неотменно основополагащо. Като пример ще посоча епохата на Предвъзраждането в Източна Европа — XIV-началото на XV век. Това е епоха на висок нов подем на международната славянска култура. Филологическите интереси на школата на патриарх Евтимий, интересът към вътрешния живот на човека и към самия човек, намерил израз особено в движението на българските исихасти, които не винаги правилно и не винаги достатъчно исторически и обективно са оценявани от някои учени — са най-важните явления в това Предвъзраждане, с неговата изумителна живопис (сравни дори само живописата на скалния манастир Иваново) и с неговата не по-малко поразителна по своите вътрешни постижения и постижения в областта на формата литература.

Може много да се говори за изумителния феномен на литературата и културата-посредница и за тяхната история. Сега ми се иска особено да подчертая един момент. По същество културата-посредница, за която става дума, е пропалит от прогресивното за времето си християнско начало. Това е велико разклонение на многонационалната византийска култура — разклонение, придобило свои самобитни форми. Това разклонение можем да наречем славянска рецензия (редакция) на византийската култура. Всяка култура представлява продължение от предшествуващи култури и нито една култура не възниква откъснато от световния исторически и историко-културен процес. Всяка култура има свое наследство, което тя получава, и наследство, което предава. Няма култури, затворени в кръга на местни интереси и местни, пораждащи ги условия. Иначе културите биха повяхнали и биха загубили своето световно значение.

Една от великите задачи на хуманитарните науки е да разкрият общността на човешката култура, връзките на народите, да съкратят разстоянията и да разрушат психологическите прегради помежду им.

Нито един славянски учен, който се занимава със старославянските литератури, не може да не отбележи с чувство на дълбока благодарност огромната общославянска роля на старата България.

*

Последният въпрос, който бих искал да поставя в тази неголяма статия, е следният: доколко е индивидуална старобългарската литература в сравнение с другите старославянски литератури и с византийската литература? Ще напомня, че най-решително възражение в настоящата дискусия предизвиква моето предложение да се види в общата за всички православни славяни културно-посредница, изградена в сътрудничество с другите православни народи въз основа на старобългарската и византийската култура, славянска рецензия (творческа разновидност) на византийската култура. В това мнозина виждат принизяване на тази култура, на нейното значение, на нейното равнище. Но така ли е всъщност?

Ние не трябва да подхождаме към произведенията на средновековната култура само с оценките и мерките на новото време, без да вземем под внимание главните особености на средновековната култура. Съвременните оценки на културните явления са изцяло пропити от личностното начало, от търсене на особеното, неповторимото, единственото, рязко своеобразното. Счита се, че културното явление, за да бъде ценно, трябва да бъде единствено, индивидуално, първо, независещо от нищо, изцяло „самобитно“.

Тази претенция в повечето случаи е нереална, но това не ѝ пречи да властва над умовете. И в ново време, както и в средните векове, всяко произведение е „подобно“ и „зависи“, само че тази прилика и тази зависимост повече се скрива, забулва и накъсва между стотици други произведения, послужили за образец. В средните векове не е съществувала такава претенция за единичност. Шестодневът на Йоан Екзарх Български — това е една от най-поетичните книги в света. И какво от това, че тази гигантска книга (книга на гиганти) е родена от друга, не по-малко гигантска книга — Шестоднева на Василий Велики. Никой не се е срамувал от това, че е приемник. Йоан не се е страхувал да продължи Василий. И двамата са „велики“.

Не искам да кажа, че средновековните представи са по-правилни от съвременните. Всяка представа съответствува на своята епоха и не може да бъде откъсната от нея. Не искам също така да кажа, че не можем да пристъпим към своеобразието на литературите на други епохи със съвременни оценки. Настоявам само за това — не бива да се игнорира представата и оценката на съответното време, не бива да се оценява произведението вън от епохата и пространството. Нужно е да се разбере върху какво се изграждат представите на епохата. За да се разбере средновековното становище за родството и връзките между културните явления, трябва да се познава цялата съвкупност от тогавашни възгледи. Те съставляват органическо единство. Да се разкрие това единство в неголяма статия в списание е невъзможно и ще се ограничи само с една аналогия, която, надявам се, ще помогне на читателя да разбере средновековното становище за ценността на културата.

В ботаниката и зоологията съществуват семейства, видове, родове и пр. Целият многообразен свят на живата природа се групира и класифицира. Систематиката на растенията и систематиката на животните обхваща всички организми. И човекът не става по-малко човек от това, че е близък до определени видове животни. Розата, която държим в ръката си, не става по-малко красива поради това, че принадлежи към определен сорт, а този сорт е близък до други сортове или дори е произлязъл от други сортове.

Литературите също принадлежат към „живия свят“ и трябва да имат своя „систематика“.

Лиляна Грашева правилно пише в своята статия, че „отклонението от традицията, от „конвенционалното“ начало също не е между най-характерните особености на средновековната литература“ (Лит. мисъл, 1969, кн. 3, стр. 65). А щом е така, не можем да търсим най-характерните и ценните особености на старобългарската литература именно в тези отклонения от условността, която е винаги традиционна за средновековието. Затова средновековният автор трябва да се оценява не с помощта на мярката за „неприличането“ му на предшествениците и близките до него, а с мярката на неговата самостоятелна цена.

Отнасяйки старобългарската култура към „семейството“ на византийско-славянските култури, ние с това не ѝ правим никаква оценка. Не ѝ даваме оценка и по-долу, когато ще се опитаме да определим в какво старобългарската литература се отличава от другите култури на същото семейство.

Културните традиции не изчезват. Те остават и служат за основа, която определя характера на културата, нейното лице. Многообразието, многоликостта, сложността, дълбочината и значителността на културните традиции на България определят нейния общоевропейски характер. Благодарение на родството си с многонационалната византийска култура старобългарската култура успява да придобие европейски характер, да се издигне до осъзнаването на своята общохристиянска роля, която ѝ спомага да изпълни своята велика мисия сред другите славянски народи и преди всичко по отношение на Русия.

Най-съществената национална черта на старобългарската литература — способността ѝ да се издигне над тяснационалните интереси — се дължи не само на особеностите на българската културна почва, за което писах по-горе, но и на традициите на византийската литература. В старобългарската литература тази черта се проявява по-целестремено, по-отчетливо, по-открито, отколкото във византийската литература. Старобългарската литература е посредоточена в изпълнение на своята мисия по отношение на славянството. В нея има сравнително по-малко светски елементи. Тя е по-малко разнообразна в тематично отношение. Чувството за величие и монументалност на стила, толкова характерни за Византия¹, придобиват в България „по-аскетичен“, по-прост и открит характер. Старобългарската литература като острието на нож е насочена към своята общославянска мисия.

Уверен съм, че това би могло да се покаже много подробно в по-обширни статии.

Важно е да отбележим, че от Византия родствените наднационални тенденции се предават и в староруската литература. Последната също е способна да осъзнава интересите на човечеството и на цялото християнство, възприема същия български и „византийски“ дух. Наистина тази тенденция в староруската литература е приглушена наред с други, не по-малко важни черти. Староруската литература при цялото си несравнимо богатство не изпълнява и не е била длъжна да изпълнява същата историческа мисия, която с такъв успех изпълнява старобългарската литература — и по отношение на своята страна, и по отношение на цялото славянство. Обаче в руската литература нейният „европензъм“ и време. Именно тази черта на руската култура определя успеха на Петровските реформи и рязкото насочване на цялата руска култура през XVIII в. към Западна Европа.

През XIX в. същата черта с особена сила се отразява в творчеството на Жуковски, у „европееца“ и „Протей“ Пушкин, в творчеството на Тургенев и Толстой.

За това свидетелствуват и заключителните части от знаменитата реч на Достоевски за Пушкин, предизвикала ентусиазма на съвременниците и при-
мирила западниците със славянофилите. Само че Достоевски не определи исто-
рическите корени и съвременните основи на тази национална способност на
руската литература да се издига над националните интереси. Нито духът на
византийската култура, нито духът на старобългарската култура, нито евро-
пейските връзки на литературата и изкуството на стара Русия в негово време
не бяха достатъчно известни. Но това е вече отделна тема.

БЕЛЕЖКА НА РЕДАКЦИЯТА

От книжка 1/1969 г. до книжка 2/1970 г. на страниците на списание „Литературна мисъл“
се води разговор за значението и особеностите на старобългарската литература. Повод за този
разговор даде статията на видния съветски учен Д. С. Лихачов. В хода на разговора бяха
засегнати в различен аспект много важни проблеми от развитието и спецификата на старо-
българската литература. Редакцията изказва нарочна благодарност на др. Дмитрий Лихачов
за началната и за заключителната му статия, както и на всички участници в дискусиата.